

Foucault's reading of the problematization of the identity of Iranians: from the end of the 12th century to the present day

Afshin Eshkevar Kiaei*

Abstract

This article deals with the "problematization" of Iranian identity since the middle of the 12th century, which was started by intellectuals such as Akhundzadeh and Agha Khan Kermani. Later, it entered the bio-politics of Iranians, and various ideas and institutions were produced around the identity of Iranians, and it was put to a goal for thought and politics. Based on this, the basic question of the current research will be why the identity of Iranians became a problem? Considering this problematization, what discursive and non-discursive changes occurred in the social and political relations of Iranian identity? To answer this question, we use Michel Foucault's method of genealogy and knowledge/power relations, and also considering the problematization of the identity of Iranians, we examine the systems and power relations that were formed around the identity of Iranians. The results of the present research are that from the period of Malkam Khan and Agha Khan Kermani, the path of theorizing about progress and development went towards identity, and after that, a set of discursive and non-discursive procedures was formed, which brought the identity of Iranians into the game of right and wrong.

Keywords: identity, identity of Iranians, genealogy, problematization.

* Ph.D. in political sociology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran,
separdeh@yahoo.com

Date received: 2023/04/07, Date of acceptance: 2023/07/19

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Introduction

The first production of knowledge about the identity of Iranians in the form of historiography of nationalism and eternalist narrative was started by Mirza Fath-Ali Akhundzadeh and Mirza Aqa Khan Kermani, and later this knowledge was turned into an official ideology by the Pahlavi government. From this point of view, "identity of Iranians", according to the concept of "problematization" in Michel Foucault's genealogy, from this historical period onward, the problem and attention of power relations and relationships became. Based on this, different forces (discursive and non discursive practices) existing in every historical period tried to exert power over the identity of Iranians, which they did through various institutions, tools, techniques, tactics, and discourses. In addition to this issue and considering the "contingency" of history from Foucault's genealogy point of view, in different historical periods and lineages and with the presence of new forces around the identity of Iranians, we witnessed the various "constructions" of Iranian identity in this historical period.

Research Question And Hypothesis

According to the said material, the question that this research wants to answer is why the identity of Iranians became an issue and what discursive and non-discursive changes occurred in the social and political relations of Iranian identity due to this issue? The hypothesis of this article is that, before Akhundzadeh and Kermani, the mainstream of modernism emphasized the issue of technology and law and sought to reform the government system; But according to the emergency situation of this historical period (from the constitutional revolution to the coming to power of Reza Shah) and based on the response to the specific needs of this historical period, such as ending the chaos and lack of internal solidarity, ending threats and foreign presence, and failing to reach Constitutional ideals formed a kind of formulation between discursive and non-discursive elements and led the Iranian society towards a linguistic-racial identity system. This problematization of the identity of Iranians has continued until now despite the ups and downs, and the issue of Iran's progress and development is mostly tied to the issue of identity.

Methodology

To answer this question, we use Michel Foucault's method of genealogy and knowledge/power relations, and also considering the problematization of the identity of Iranians, we examine the systems and power relations that were formed around the identity of Iranians.

Discussion and Conclusion

This article emphasizes that Malkom Khan and Akhundzadeh took the path of theorizing about progress and development in the direction of identity. Based on this, after them, a set of discursive or non-discursive procedures was formed, which brought the identity of Iranians into the game of right and wrong and put it in the form of a goal for thought and policy making. In every historical period, different groups and currents tried to exercise power over the identity of Iranians through various institutions, tools, techniques, tactics, and discourses. Meanwhile, in this process, various ideas and institutions were produced around the identity of Iranians. This problematization occurred in different forms: either in the form of Pahlavi antiquarian politics, in the form of Islamic-Shia politics, in the form of Islamic thought to fight against the Shah's rule, or in the form of a return to antiquarianism to fight against the Islamic Republic's rule.

It's as if we gave in to this identity system and we still follow it to this day. Imperial, Islamic, Marxist, antiquarian, etc. identification and identification has shown itself on the political, social and cultural behavior of us Iranians in silent, revolutionary, theoretical ways. From that date until today, although it was not common to be frank about the identity of Iranians, today it is not so secret; The voice of the identity is used without excessive cloying and things are used without veiling too much; Even though it is against the will of the ruler and they shout it in street demonstrations. In order to get rid of these identity systems and return to the basic principles of Iranian constitutionalism, this research offers the following suggestions:

- Before we get involved in the vicious circle of pre-Islamic identity or post-Islamic identity, or to throw away the Aryan flag or to support the Shia heritage of Iranian identity, we must insist on the rule of law, limiting the power of rulers and the values of freedom and equality.

- Since the identity of Iranians became a problem and was later chosen as the official and basic ideology by different governments, and even identity resistances against those ideologies occurred, we have less discussed how to live peacefully with different identities of Iranians. Considering the linguistic, ethnic and racial identity diversity of Iranians, there are various narratives of its past. To strengthen the unity between these different identities, while maintaining this plurality and diversity, we must pay attention to the political and civic forms of identity. In other words, instead of requiring living in Iran to have a specific linguistic, religious or ethnic identity, we should move our thinking to living in Iran, which belongs to all Iranians. While we must abandon the

fundamentalist and unified narrative of identity, we must make it clear to all Iranians that those who live in Iran have the same destiny and their interests and desires can only be found in a peaceful coexistence with goals such as the rule of law and Limiting rulers is possible.

Bibliography:

- Akbari, Mohammad Ali (2012). The nation-building project of the first Pahlavi era. *Iranian History Quarterly*, Volume 5. [IN Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath-Ali (1979), *The New Alphabet and Letters*. Tabriz: Mehr Publications. [IN Persian]
- Al-e-Ahmad, Jalal (1979). *The service and betrayal of the intellectuals*, Tehran: Kharazmi Publications. [IN Persian]
- Bashirieh, Hossein in Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow (1999). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Translated by Hossein Bashiriyeh. Tehran: Nay Publications. [IN Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (2012). *An introduction to the political sociology of Iran during the period of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Negah Mohaser Publications. [IN Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (2013). In *Iran: Identity, Nationality, Ethnicity*, by Hamid Ahmadi. Tehran: Institute For Humanities and Cultural Studies. [IN Persian]
- Boroujerdi, Mehrzad (1998). *Iranian Intellectuals and the West*. Translated by Jamshid Shirazi. Tehran: Farzan Rooz Publications. [IN Persian]
- Cronin, Stephanie (2003). *The Making of Modern Iran*
- Delavari, Abolfazl; Ghasemi Maimandi, Elham (2018). Political Conflict, Cultural Policy and Popular culture in Post-Revolution Iran (A Case Study of Politics of Music), *Political Science Journal*, Volume: 15, Number: 1 (57), pp. 111-146. [IN Persian]
- Entekhabi, Nader (1992). Nationalism and modernity in political culture after constitutionalism. *Negahe Nou Quarterly*. Volume 4. [IN Persian]
- Fakouhi, Nasser (2009). *Conflict and Articulation: Iranian identity and ethnicity*, Tehran: GolAzin Publications. [IN Persian]
- Foucault, Michel (2009). *Society Must Be Defended*, translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Akhtaran Publications. [IN Persian]
- Foucault, Michel. (2012). *Archaeology of knowledge*. Translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh. Tehran: Ney Publications. [IN Persian]
- Foucault, Michel. (2013). *The Will to Knowledge*. Translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh. Tehran: Ney Publications. [IN Persian]
- Fouladvand, Ezatullah (1989). *Wisdom in Politics*, Tehran: Tarhe No Publications [IN Persian]
- Fozi, Yahya (2010). Dimensions, Trends And Factors Effective On political developments in Iran after the Islamic Revolution, *Politics Quarterly*, Volume 41, Number 4, pp. 193-204. [IN Persian]

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۴۵

- Fozi, Yahya (2019). *Social-political developments in the Islamic Republic of Iran (1979-2016)*, Tehran: Samt Publications. [IN Persian]
- Habibpour Gatabi K. (2015), Changes in lifestyle in Iran, *Iranian People's Culture Quarterly*, No. 44, pp. 117-145.[in Persian]
- Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow (1999). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Translated by Hossein Bashiriyeh. Tehran: Nay Publications.[in Persian]
- Keddie, Nikki R. (2013). *The results of the Iranian revolution*, translated by Mehdi Haqiqatkah, Tehran: Qoqnoos Publications.[in Persian]
- Kermani, Aga Khan (1990). *Three letters*. Tehran: Mard Mozor Publications.[in Persian]
- Khasto, Rahim (2008). The second generation of Iranian intellectuals. *Political Science Quarterly*. Volume 4.[in Persian]
- Mashaieki, Adel (2015). *Genealogy is gray*, Tehran: Nahid Publications.[in Persian]
- Mirsepasi, Ali (2006). *Iranian intellectuals*. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Tosseh Publications.[in Persian]
- Naderi, Mehdi (2017), Identity Challenges of Islamic Discourse in Contemporary Iran. *Scientific Quarterly Journal of Islamic Revolution Studies*, Volume 14, Number 48, pp. 27-48.[in Persian]
- Nazari, Ali Ashraf (2007). Nasywnalyism and Iranian identity: case study first Pahlavi era. *Law and Politics Research Quarterly*; Year 9, No. 22.[in Persian]
- Nazari, Ali Ashraf and Bahareh Sazmand (2007). *The discourse of identity and the Islamic revolution of Iran*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center.[in Persian]
- Salehi Amiri, Seyed Reza; Azimi Dolatabadi (2008). Globalization and Cultural Policies of the Islamic Republic of Iran, *Matin Research Journal*, No. 41, pp. 60-94.[in Persian]
- Shariati, Ali (2012). Collection of works, volume 27: *Recognition of Iranian-Islamic identity*. Tehran: Dr. Ali Shariati Cultural Foundation.[in Persian]
- Soltani, Ali Asghar (2012). *Power, Discourse and Language*, Tehran: Nay Publications.[in Persian]
- State and Society under Riza Shah*. Translated by Morteza Saqib Far. Tehran: Jami Publications.[in Persian]
- Talibov, Abdul Rahim (2017). *Masālek ol-Moḥsenīn* (The Ways of the Charitable). Tehran: Omid Farda Publications.[in Persian]
- Zahiri, Alireza (2010). Islamic Revolution and National Identity, *Political Science Quarterly*, Volume: 4, Number: 16, pp: 105-124.[in Persian]
- Zia Ebrahimi, Reza (2018). *The Emergence of Iranian Nationalism*. Translated by Hassan Afshar. Tehran: Kavir Publications.[in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: از اواخر قرن دوازدهم تا به امروز

افشین اشکورکیایی*

چکیده

این مقاله به «مسئله‌سازی» هویت ایرانیان از اواسط قرن دوازدهم شمسی می‌پردازد که توسط روشنفکرانی مانند آخوندزاده و آقاخان کرمانی شروع شد و در ادامه وارد زیست-سیاست ایرانیان شد و اندیشه‌ها و نهادهای مختلفی پیرامون هویت ایرانیان تولید و به یک هدف برای اندیشه و سیاست ورزی قرار گرفت. بر این بنیاد، سؤال اساسی پژوهش حاضر این خواهد بود که چرا هویت ایرانیان مسئله شد و با توجه به این مسئله شدن چه تغییرات گفتمانی و غیرگفتمانی در مناسبات اجتماعی و سیاسی هویت ایرانیان رخ داد؟ برای پاسخ به سؤال فوق‌الذکر ما با به‌کارگیری روش تبارشناسی و روابط دانش/قدرت میشل فوکو و همچنین با توجه به مسئله‌سازی هویت ایرانیان، سامانه‌ها و روابط قدرتی که در اطراف هویت ایرانیان شکل گرفت را بررسی می‌کنیم. نتایج تحقیق آن است که از دوره ملکم خان و آقاخان کرمانی، هویت ایرانیان وارد یک مسئله برای اندیشه و سیاست ورزی شد و این مسئله شدن به اشکال مختلف تا امروز ادامه داشته است.

کلیدواژه‌ها: هویت، هویت ایرانیان، تبارشناسی، مسئله‌سازی.

* دکترای جامعه‌شناسی سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، پژوهشگر هویت ایران،
separdeh@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۸

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

۱. مقدمه و طرح مسئله

اولین تولید دانش درباره چگونگی هویت ایرانیان در قالب تاریخ‌نگاری ملی‌گرایی و روایت ازلی‌گرایانه، توسط میرزا فتحعلی آخوندزاده (۱۱۹۱-۱۲۷۵ ش) و میرزا آقاخان کرمانی (۱۲۳۲-۱۲۷۵ ش) آغاز شد و بعدها این دانش توسط حکومت پهلوی به ایدئولوژی رسمی تبدیل شد. از این جهت «هویت ایرانیان»، با توجه به مبحث «مسئله‌سازی» در تبارشناسی میشل فوکو، از این دوره تاریخی به بعد، مسئله و مورد توجه روابط و مناسبات قدرت قرار گرفت و بر این اساس نیروهای مختلف (کردارهای گفتمانی و غیر گفتمانی) موجود در هر دوره تاریخی، سعی در اعمال قدرت بر هویت ایرانیان را داشتند که این امر را از طریق نهادها، ابزارها، تکنیک‌ها، تاکتیک‌ها، گفتمان‌های مختلف انجام دادند. در کنار این مسئله شدن و با توجه به «حدوثی بودن» تاریخ از دیدگاه تبارشناسی فوکو، در دوره‌ها و تبارهای مختلف تاریخی و با حضور نیروهای جدید در اطراف هویت ایرانیان، ما شاهد «برساخته شدن» گوناگون هویت ایرانیان در این دوره تاریخی بودیم.

با توجه به مطالب گفته شده، سؤالی که این تحقیق می‌خواهد پاسخ دهند این است که چرا هویت ایرانیان مسئله شد و با توجه به این مسئله شدن چه تغییرات گفتمانی و غیر گفتمانی در مناسبات اجتماعی و سیاسی هویت ایرانیان رخ داد؟ فرضیه مقاله حاضر این است، تا آن قبل از آخوندزاده و کرمانی، جریان اصلی تجددخواهی بر مسئله فناوری و قانون تأکید می‌کردند و به دنبال اصلاح دستگاه دولت بودند؛ ولی با توجه به وضعیت اضطراری این برهه تاریخی (از انقلاب مشروطه تا روی کار آمدن رضاشاه) و بر مبنای پاسخ به نیازهای مشخص این دوره تاریخی مثل پایان دادن به هرج و مرج و عدم همبستگی داخلی، پایان دادن به تهدیدها و حضور خارجی و ناکامی در رسیدن به آرمان‌های مشروطه، یک نوع صورت‌بندی میان عناصر گفتمانی (Discourse) و غیر گفتمانی (Non Discursive) شکل گرفت و جامعه ایرانی را به سمت یک سامانه هویت زبانی-نژادی برد. این مسئله‌سازی هویت ایرانیان علیرغم فراز و فرودها تا زمان حال هم ادامه داشته است و مسئله پیشرفت و توسعه ایران را در غالب مسئله هویت گره زده است.

در اینجا کار مهم ما این خواهد بود که با توجه به این مسئله شدن، چه روابط و مناسبات قدرتی در اطراف هویت ایرانیان شکل گرفت و نیروهای مختلف موجود در هر دوره تاریخی که سعی در اعمال قدرت از طریق نهادها، ابزارها، تکنیک‌ها، تاکتیک‌ها، گفتمان‌های مختلف داشتند، از چه سامانه‌های قدرتی استفاده می‌کردند.

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۴۹

این تحقیق برای دریافت پاسخ سؤال‌ها و تحلیل و ارزیابی هویت ایرانیان در این دوره تاریخی، ضمن بهره‌گیری از تحلیل روابط قدرت فوکو و روش اسنادی، با رجوع به منابع کتابخانه‌ای و تحلیل نظری دست‌زده است.

۲. چهارچوب مفهومی-نظری و روش گردآوری داده‌ها: بازخوانی فوکویی از هویت ایرانیان

پژوهش حاضر برای توضیح هویت ایرانیان در دوره معاصر از روش تبارشناسی (Genealogy) میشل فوکو (Michel Foucault) بهره برده است که در تقابل با روش‌شناسی سنتی تاریخ است و هدف آن ثبت و ضبط ویژگی‌های یگانه و بی‌همتای وقایع و رویدادهاست. از دیدگاه یک تبارشناس، هیچ‌گونه ماهیت ثابت یا قاعده بنیادین یا غایت متافیزیکی وجود ندارد که مایه تداوم تاریخ شود؛ بلکه باید پیوسته شکاف‌ها، گسست‌ها (Rupture) و جدایی‌هایی را که در مورد پدیده‌های مثل پدیده هویت ایرانیان وجود دارد، جست‌وجو کرد؛ بنابراین بر اساس روش تبارشناسانه، هویت ایرانیان به‌جای اینکه در قالب الگوها و سنت‌های فکری واحدی طبقه‌بندی شوند، به‌مثابه رخدادی که در یک مقطع زمانی به صورتی خاص و تحت تأثیر «نیرو»های تاریخی عصر خویش (کردارهای گفتمانی و غیر گفتمانی) سر برآورده‌اند، در کانون توجه قرار می‌گیرد (دریفوس و رابینو، ۱۳۷۹، ۳۸). البته منظور ما از «نیرو» در اینجا نه نتیجه رابطه دال‌ها و نه امری پنهان و باطنی بلکه از نظر این تحقیق معنای پدیده‌ای مثل هویت ایرانیان را نخواهیم یافت اگر ندانیم چه نیروی آن را تصاحب می‌کند یا در آن «بیان» می‌شود. از دیدگاه تبارشناسی، کردارهای گفتمانی و غیر گفتمانی «بیان» نیرو یا نیروها هستند. تاریخ هر پدیده‌ی عبارت است از توالی نیروهای که آن را به تصرف درمی‌آورند و همزیستی نیروهای که بر سر تصرف آن باهم در ستیزند. معنای هر پدیده، بسته به نیرویی که آن را به تصاحب درمی‌آورد، تغییر می‌کند. در کل آنچه هر پدیده‌ای را معنا می‌بخشد «نیرو» است که در غالب کردارهای گفتمانی و غیر گفتمانی پدیدار شده است (مشایخی، ۱۳۹۵، ۹۹).

در ادامه لازم است گفته شود، منظور از کردار گفتمانی به‌عنوان یک نیرو، آن اندیشه و عقلانیتی است که پدیده‌ای را مورد توجه قرار می‌دهد و منظور از کردار غیر گفتمانی به‌عنوان یک نیرو، آن نوع نهادها، رویدادها، کردارها و فرایندهای اقتصادی و اجتماعی هستند که درباره آن پدیده پدیدار می‌شوند تا بتوانند آن را کنترل کنند. برای مثال فوکو در کتاب اول خود «تاریخ جنون» می‌خواهد به اندیشه و عقلانیتی اشاره کند که در عصر روشنگری امور را به

عقلی و بی‌عقلی تقسیم‌بندی می‌کردند (کردار گفتمانی) و بر این اساس اموری مثل جنون در دسته بی‌عقلی قرار می‌دادند. در ادامه فوکو بین جنون و بیماری رابطه برقرار کرد که از دل آن‌ها نهادهای طرد و اخراج برای کنترل گروه‌های بی‌عقل پدید آمد (کردارهای غیر گفتمانی) مثل آسایشگاه روانی؛ بنابراین در تحلیل فوکو، با ظهور تمایز میان عقل و نا عقل (کردار گفتمانی)، ساختارهای نهادی طرد و اخراج مثل آسایشگاه پدید آمدند (کردار غیر گفتمانی) (بشیریه، ۱۳۷۹، ۱۶).

همه این توجه به پدیده‌ای مثل دیوانه، زندان و جنسیت (حتی هویت ایرانیان) و اعمال قدرت بر آن پدیده از طریق نیروهای گفتمانی و غیرگفتمانی در یک دوره تاریخی را می‌توان در قالب مفهوم «مسئله‌سازی» (problematization) میشل فوکو تحلیل کرد. مسئله‌سازی به معنای بازنمایی یک هویت از قبل موجود نیست، به معنای این که یک گفتمان هویتی را می‌آفریند که وجود نداشته است؛ بلکه مجموعه‌ی رویه‌های گفتمانی یا غیرگفتمانی است که چیزی را وارد بازی درست و نادرست می‌کند و آن را به شکل یک هدف برای اندیشه شکل می‌دهد (خواه به شکل تأمل اخلاقی، دانش علمی، تحلیل سیاسی و غیره) (فوکو، ۱۳۹۵، ۷۲). بر این بنیاد می‌توان گفت هدف از تحلیل مسئله‌سازی یک پدیده نه تحلیل رفتارها یا ایده‌ها، نه تحلیل جوامع یا ایدئولوژی‌هایشان، بلکه هدف تحلیل مسئله‌سازی‌هایی که از رهگذر آن‌ها، هستی یک پدیده به منزله‌ی آنچه می‌تواند و باید اندیشیده شود، عرضه می‌شود. فوکو مسئله‌سازی هویت دیوانگی را با عزیمت از کردارهای اجتماعی و پزشکیانه‌ی انجام داد که نمایی از «بهنجارسازی» را تعریف می‌کردند؛ بنابراین در کتاب تاریخ جنون پرسش آن بود که چطور و چرا هویت جنون در یک مقطع زمانی خاص از طریق یک رویه نهادی خاص و یک دستگاه خاص دانش به جامعه‌ی یک مسئله درآورده می‌شود. وی همچنین مسئله‌سازی جرم و رفتار مجرمانه را با عزیمت از کردارهایی تنبیهی انجام داد که از الگویی «انضباطی» تبعیت می‌کردند؛ به همین ترتیب، در کتاب مراقبت و تنبیه فوکو تلاش داشت تغییرات رخ داده در روند تبدیل روابط بین جرم و مجازات به یک مسئله را از طریق روش‌های کیفری و نهادهای ندامتگاهی در اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم تحلیل کند؛ و در آخر در تاریخ جنسیت می‌خواهد نشان دهد که چگونه در دوران باستان، فعالیت و لذت‌های جنسی از طریق کردارهای خود مسئله شدند، کردارهایی که معیارهای یک «زیبایی‌شناسی زیستن» را به کار انداختند (فوکو، ۱۳۸۹، ۵۰۶؛ فوکو، ۱۳۹۵، ۷۲).

بر اساس این گفته‌ها، روایات ما در این پژوهش از «هویت ایرانیان» این‌گونه است که درحالی‌که در اروپا «مسئله شدن» هویت تاریخی و توجه به هویت گذشته در قالب تاریخ‌های ملی آغاز شد، در ایران نیز به همت آخوندزاده و آقاخان کرمانی، توجه به هویت گذشته ایران مسئله شد که تا قبل از این وجود نداشت و نقطه عطفی در تاریخ فکری معاصر ایران بود؛ چون که تا آن زمان جریان اصلی تجددخواهی بر مسئله فناوری و قانون تأکید می‌کردند و به دنبال اصلاح دستگاه دولت بودند؛ اما ناگهان از اواخر قرن دوازدهم، از میان چند اندیشمندی که امید از اصلاحات بریده بودند، راه تازه‌ای برای دستیابی به تجدد، نمایان شد. آن‌ها راه اصلاح، تغییر و علل عقب افتادگی را اصلاح هویتی در قالب نژادی و زبان دیدند. توجه به گذشته تا قبل از آن به شکلی که آن‌ها روایت می‌کردند وجود نداشت. ویژگی عمده این توجه عبارت‌اند از: باستان‌گرایی، عرب‌ستیزی و رابطه بغرنجی با مدرنیته یا تجدد اروپایی (ضیاء ابراهیمی، ۱۳۹۸، ۱۰۷-۱۰۹). این گفتمان نژادی-زبانی زاده شده توسط آخوندزاده و کرمانی بعدها توسط خاندان پهلوی مورد استفاده قرار گرفت و نهادهای مختلفی به واسطه آن به وجود آوردند و تا به امروز ادامه داشته است.

در کل، کار اساسی ما بر اساس «مسئله شدن» هویت ایرانیان از اواخر قرن دوازدهم تا به امروز این خواهد بود که در ابتدا به تحلیل مجموعه‌ای از رفتارهای غیر گفتمانی (نهادهای رویدادهای، کردارها و فرایندهای اقتصادی و اجتماعی) درباره هویت ایرانیان در این دوره و تبار تاریخی می‌پردازیم و در ادامه به دنبال جواب این سؤال هستیم که این کردارهای غیرگفتمانی با چه گفتمانی (با کدام سلسله کردارهای گفتمانی) در این دوره جفت و بست می‌شود و در پایان اینکه با این جفت و بست شدن، هویت ایرانیان در این دوره تاریخی چگونه پدیدار می‌شود.

۳. ظهور مسئله و سامانه هویت نژادی-زبانی

همان‌طور که در قبل اشاره شد، توجه به هویت گذشته ایران و مسئله شدن آن توسط آخوندزاده و کرمانی، هویت ایرانیان را وارد رویه‌های گفتمانی یا غیر گفتمانی جدیدی کرد؛ چون که تا آن زمان جریان اصلی تجددخواهی بر مسئله فناوری و قانون تأکید می‌کردند و به دنبال اصلاح دستگاه دولت در ایران بودند؛ آن‌ها برنامه‌ی اصلاحات مشخصی با محوریت قانون و ضرورت آن تأکید می‌کردند. برای نمونه عبدالرحیم طالبوف در کتاب «مسالک المحسنین» که آرمان و آرزوی خود را در آن آورده است، مکان خیالی را

به‌تصویر می‌کشد که در آن طراحی آسیاب‌های جدید، خطوط تلفن از فضای کار به فضای منزل، باروری زمین‌های حاصلخیز، استفاده از نیروی برق رایگان به مدد انرژی‌های آبی و بادی، پیوند درختان و اصلاح نباتات با کمک فناوری‌های به‌روز در آن وجود دارد (طالبوف، ۱۳۹۷)؛ اما ناگهان از اواخر قرن دوازدهم، از میان چند اندیشمندی که امید از اصلاحات بریده بودند، راه تازه‌ای برای دستیابی به تجدد، نمایان شد. آن‌ها راه اصلاح، تغییر و علل عقب‌افتادگی را اصلاح هویتی در قالب نژادی و زبان دیدند. توجه به گذشته تا قبل از آن به شکلی که آن‌ها روایت می‌کردند وجود نداشت. ویژگی عمده این توجه عبارت‌اند از: باستان‌گرایی، عرب‌ستیزی و رابطه بغرنجی با مدرنیته یا تجدد اروپایی (ضیاء ابراهیمی، ۱۳۹۸، ۱۰۷-۱۰۹). این اندیشه در مقابل هویت اسلام و اعراب بود و در آن بر گفتار ملت ایران باستانی تأکید می‌شد. برای نمونه آخوندزاده راه رسیدن به پیشرفت و ترقی را «هدم اساس عقاید دینی که پرده بصیرت مردم شده، ایشان را از ترقیات در امور دنیویه مانع می‌آید» (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۱۳۹). کرمانی هم در این زمینه می‌گوید:

علم اخبار و احادیث و حکمت و عرفان اسلامی و تفسیر چه حاصل به بار آورد؟ جز افزودن اوهام و تولید مجادله و اشکالات بی‌پایه... تمام کتبی مثل اسفار ملاصدرا و فتوحات محی‌الدین و خرافات شیخ شبستری که زمین را سنگین‌بار کرده، به ملت ایران جز تضییع وقت دیگر چه خدمت کرده است (کرمانی، ۱۳۷۰: ۵۳).

این گفتمان نژادی-زبانی زاده شده توسط آخوندزاده و کرمانی بعدها توسط خاندان پهلوی مورد استفاده قرار گرفت و نهادهای مختلفی به واسطه آن به وجود آوردند؛ ولی قبل از روی کار آمدن پهلوی‌ها، روشنفکران و نشریات وابسته مثل نامه فرهنگستان، مرد آزاد، کاوه، ایرانشهر و آینده، به زایش گفتمانی دست زدند که می‌بایست با کمک سیستم دیکتاتوری به آرمان‌گزاره‌های باستان‌گرایی دست یابد (خستو، ۱۳۸۸، ۱۴۱). روشنفکرانی چون حسین کاظم‌زاده ایرانشهر، محمود افشار، مشفق کاظمی، احمد کسروی، ابراهیم پورداود، عباس اقبال و سید حسن تقی‌زاده با تنوعات فکری‌شان همگی بر این باور بودند که آمال و آرزوهای دموکراتیک مشروطه، شوقی برنمی‌انگیزد و به اقتضای اوضاع کنونی باید به سمت «دیکتاتور ایدئال»، «یک دماغ منور» و «مستبدی روشن اندیش» حرکت کرد که زمینه و مقدمات لازم برای انقلابی اجتماعی را فراهم آورد (نظری، ۱۳۸۶، ۱۴۴)؛ بنابراین با توجه به این برهه خاص تاریخی (از انقلاب مشروطه تا روی کار آمدن رضاشاه) و بر مبنای پاسخ به نیازهای مشخص این دوره تاریخی مثل پایان دادن به هرج و مرج و عدم همبستگی داخلی، پایان دادن به

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۵۳

تهدیدها و حضور خارجی و ناکامی در رسیدن به آرمان‌های مشروطه، یک نوع صورت‌بندی میان عناصر گفتمانی و غیر گفتمانی شکل گرفت و جامعه ایرانی را به سمت یک سامانه هویت زبانی-نژادی برد. این عناصر عبارت بود از: گفتمان نژادی-زبانی آخوندزاده و کرمانی، تفکر تجددخواه بر مبنای دولتی مقتدر و مستبد (که اقتدار حکمرانان محلی را برچیند و مسئله‌شایر را یک‌بار و برای همیشه حل کند و تمامیت ارضی و یکپارچگی کشور را تأمین نماید)، کم شدن مداخله علما در امور دنیوی، ملتی یگانه که به یک زبان مشترک و فرهنگ واحد، خودآگاهی نسبت به گذشته تاریخی بر اساس روایت واحد، تربیت ملتی واحد (انتخابی، ۱۳۷۲، ۱۹۱). این نوع هویت‌یابی تلاش می‌نمود هویت‌های اولیه و از پیش موجود جامعه ایرانی را در قالب‌هایی نظیر هویت خانوادگی، ایلی، قبیله‌ای و طایفه‌ای به سطحی فراگیرتر یعنی در چارچوبی ملی تحویل نماید؛ زیرا آنچه در این مقطع عنصر محوری تلقی می‌شد، نه اندیشه حکومت قانون یا حاکمیت مردم، بلکه تحقق نوعی یگانگی ملی بود که در پرتو آن اغتشاش و تنش در مبانی هویتی پایان یابد (نظری، ۱۳۸۶، ۱۵۰).

با این حال این سامانه پس از پاسخ بدان به نیاز آن دوره، مرخص نشد بلکه همواره تغییرات دائمی را تا پایان پهلوی تجربه کرد و هر جا با مانعی مواجه یا با تجربه جدیدی همراه بود، می‌چرخید و تغییر مسیر می‌داد. البته این تغییرات در پس همان پیکره واحد سامانه هویتی زبانی-نژادی رخ می‌داد؛ هرچند شیوه سخن گفتن درباره آن تغییر می‌کرد. این عناصر از زمان روی کار آمدن رضاشاه تا پایان پهلوی چنان اصول بدیهی و حقیقت‌فرا تاریخی تلقی می‌شد که در این زمانه خاص حقیقت محض شناخته می‌شد.

دوره رضاشاه را می‌توان مبدل آن گفتمان نژادی-زبانی کرمانی و آخوندزاده به یک گفتمان رسمی و دولتی دانست.

این سیاست‌ها موجب شد که کردارهای گفتمانی و غیر گفتمانی در قالب آن بیرون بیاید و نهادها و کردارهای مختلفی به وجود آید تا این گفتمان عملی شود. نهادها و کردارهای مثل: تأسیس انجمن آثار ملی، برگزاری جشن هزاره فردوسی، قانون ایران باستان، تغییر تاریخ رسمی کشور از هجری قمری به هجری خورشیدی، برگزاری کنگره‌هایی درباره تاریخ و فرهنگ ایران باستان، تغییر نام کشور از پرشیا به ایران، پالودن لغات عربی و ترکی از زبان فارسی و تغییر نام‌های غیرفارسی شهرها. اجرای این سیاست‌های هویتی، غالباً آمرانه و با استفاده از نیروی زور و به‌صورت تحکم‌آمیز بود. سیاست‌های اصلاحی در دوره رضاشاه، با بخش‌نامه‌های دولتی و تصویب مجلس اجرا می‌شدند؛ اما از میانه دهه ۱۳۱۰ که حکومت به

خودکامگی کامل نزدیک شد، دیگر نه با تصویب قوانین که با صدور فرمان انجام می‌شد (کرونین، ۱۳۸۳، ۲۹۰). این گفتمان هویتی در کنار عناصری چون توسعه و نوسازی به شیوه اروپایی، ناسیونالیسم ایرانی، مدرنیسم فرهنگی، عقلانیت مدرنیستی، سکولاریسم و دیگر عناصر در پی تأسیس هویت سرتاسری برای ایرانیان و تضعیف هویت‌های پراکنده و پاره‌پاره دوران پیش بود (بشیریه، ۱۳۸۳، ۱۲۲).

از مواردی که در گفتمان نژادی-زبانی پهلوی پدیدار شد، نظام آموزشی و کتاب‌های درسی به خصوص درس تاریخ دولت پهلوی بود. از تدوین کتب تاریخی اهداف معینی را در زمینه ملت‌سازی دنبال می‌کند. تبار ایرانی مؤلفان کتاب‌های درسی تاریخ، در ابتدا، نژادهای مردم روی زمین را به چهار گروه سفید، زرد، سیاه و سرخ تقسیم می‌کنند. به روایت آنان، ایرانی‌ها و اروپایی‌ها از «نژاد سفید» هستند و نژاد سفید هم چند شعبه است که از همه مهم‌تر «شعبه آریایی و سامی» است (اکبری، ۱۳۹۱، ۵۰). از سوی دیگر، مفهوم‌سازی تاریخی «ایران» و «ایرانی»، نیازمند غیریت‌سازی و یا «ایرانی» سازی نیز بود؛ آنان که در سیر تاریخی حیات وطن مقدس و مردمان نیکوخالش، دست تعرض به آن دراز کرده‌اند، مورخان کتاب‌های درسی می‌بایست این دشمنان تاریخی وطن مقدس را در پیشگاه حافظه تاریخی ملت، به محاکمه بکشند و مهر ننگ انیرانی را بر پیشانی آنان حک کنند. تازیان در کتاب‌های درسی تاریخ، به علت تهاجم به ایران به نیکی یاد نمی‌کردند چراکه موجب غارت ایرانیان شده بودند و متن‌های درسی از آن‌ها به‌عنوان «سوسمارخور»، «پابره‌نه» و «بی‌تمدن» یاد می‌شد (اکبری، ۱۳۹۱، ۵۶). این نوع نظام آموزشی برآمده از جریان تاریخ‌نگاری ایران‌مدار بود که جایگزین تاریخ‌نویسی اسلامی شده بود و گذشته‌های خاموش و فراموش شده پیش از اسلام در قالب گذشته‌ای پرشکوه یا آنچه «ابداع سنت‌ها» خوانده می‌شود، تبلیغ می‌شد.

۴. مقاومت در برابر سامانه هویت نژادی-زبانی

اگر این گفته فوکو را بپذیریم که قدرت همه جا حضور دارد و در هر لحظه و در هر نقطه، یا به عبارت بهتر در هر رابطه‌ای میان نقطه‌ای با نقطه‌ی دیگر تولید می‌شود (فوکو، ۱۳۸۳: ۱۰۸؛ فولادوند، ۱۳۷۷: ۴۹)، مقاومت‌ها هم در یک رابطه قدرت به تولید کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی خودش می‌پردازد تا در برابر استراتژی‌های قدرت، رفتار بدیل خود را تولید کند و جامعه را به سمت دسته‌ها و گروه‌بندی‌های جدید ببرد. بر این بنیاد ما می‌توانیم از این طریق در بررسی یک پدیده، نمودار و نقشه را ترسیم کنیم که در یک روابط قدرت ما شاهد رودرویی

دو دسته قدرت باشیم: کسانی که خواهان حفظ و گسترش مکانیسم قدرت موجود هستند و کسانی که با اشکال گوناگون مقاومت و کوشش برای گریز از این روابط موجود تلاش می‌کنند. در این دوره تاریخی هم که هویت موردتوجه روابط قدرت قرار گرفت و مسئله شد، در یک مکانیسم و روابط قدرت طرفداران هویت باستانی با کردارهای گفتمانی و غیر گفتمانی به دنبال انقیاد بر جریان‌ها و گروه‌های مختلف بودند تا آن‌ها را به سمت هویت موردنظر خود هدایت کنند و گروه‌های مخالف با این انقیاد به گونه‌ای دیگر با کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی مختلف در جهت مبارزه با این انقیاد اقدام کردند. نکته‌ی که نباید فراموش کرد، این است که مقاومت هرگز در موقعیت بیرونی نسبت به حوزه استراتژیک روابط قدرت قرار ندارد؛ یعنی در این دوره تاریخی همان طور که هویت موردتوجه مناسبات قدرت قرار گرفت، متناسب با آن کثرتی از نقاط مقاومت در همین مناسبات هویتی می‌تواند وجود داشت (فوکو، ۱۳۸۳: ۱۱۰)؛ بنابراین در مقابل سامانه قدرت هویتی باستان‌گرا، نقاط مختلفی از مقاومت شکل گرفت که در واقع نقش رقیب و تکیه‌گاه جریان‌های مخالف قرار گرفت و با تراکمی متفاوت در زمان و مکان منتشر شد. آن‌ها در مقابل هویت یک‌دست باستان‌گرایی پهلوی، گسست‌هایی بزرگ و ریشه‌ای و تقسیم‌بندی‌های جدیدی نسبت به هویت ایرانیان ایجاد کردند و وحدت‌ها گفتمان نژادی-زبانی پهلوی را شکستند و باعث گروه‌بندی‌ها و تعریف جدید در هویت ایرانیان شدند. این نقاط مقاومت در همه جای جامعه ایران حضور داشت و در ابتدا به این صورت‌های گوناگون ظهور کرد: موردی، خودانگیخته، خشن، وحشی، سازش‌ناپذیر، آماده مصالحه، منفعت‌جو و غیره؛ ولی به مرور زمان یک امکان امتناع عظیم انقلابی را در سال ۱۳۵۷ فراهم کرد. هرچقدر شبکه روابط قدرت پهلوی بافت ضحیمی را از طریق دستگاه‌ها و نهادها را به دور هویت باستان‌گرایی قرار داده بود، اما نقاط مقاومت تقریباً تمام اقشار اجتماعی و افراد دربرگرفت و انقلاب را امکان‌پذیر ساخت. در واقع در یک گزاره جسارت‌آمیز باید گفت که ابتدا انقلاب در هویت ایرانیان رخ داد و سپس به صورت انقلاب اجتماعی و سیاسی سال ۱۳۵۷ اتفاق افتاد.

طیف‌های مختلف مقاومت در برابر هویت ترویج شده پهلوی شکل گرفت؛ در یکسر طیف گروه‌های مثل فدائیان اسلام قرار داشت که با هویت سکولاریسم و ناسیونالیسم باستان‌گرایی پهلوی مخالفت کردند و در عدم اجرای احکام اسلام و اجرای قوانین شریعت اسلامی اعتراض داشتند:

ایران مملکتی اسلامی است باید احکام اسلام اجرا شود. اگر اجرا می‌شد، محیط ایران از بامداد روزهای عمر خویش تا به شام نورباران بود. حقیقت این است که عدم اجرای احکام اسلام و قانون مجازات اسلام، یکی از عوامل بزرگ بدبختی است (اعلامیه فداییان اسلام، ۱۳۲۹):

در سر دیگر طیف، مقاومتی با گفتمان هویت فلسفی شکل گرفت که به هویت شرق و جهان بعد از اسلام توجه خاصی داشت. پیشوای این گفتمان احمد فردید بود که بعدها روشنفکران متأثر او مثل جلال آل احمد، داریوش شایگان، علی شریعتی و غیره این گفتمان را گسترش دادند. آن‌ها تجربه مدرنیته و نوسازی ایران در دوره پهلوی و تبعه آن تحولات اجتماعی-اقتصادی متأثر از غرب را شرارت و غده سرطانی می‌دانستند و طرفداران این وضعیت را جزء غرب زدگان و خیانتگران و نظایر آن می‌دانستند. فردید در همین چهارچوب، اصرار داشت که غرب هم به‌مثابه نوعی هستی‌شناسی و هم شیوه زندگی باید کنار گذاشته شود. غرب نوعی موجودیت یگانه هستی‌شناختی و غرق در ماه واقعیت است، حال آنکه «آفتاب» حقیقت، یعنی اسلام ایرانی که در مقابل آن قرار می‌گیرد در محاق فرورفته است و با می‌بایست به اصالت ایرانی-اسلامی بازگشت کرد (میرسپاسی، ۱۳۸۶، ۵۴). در ادامه این دیدگاه فلسفی، شاگردان فردید مانند آل احمد، کل روند پیشرفت تکنولوژی غربی توسط شاه در ایران را موردنقد قرارداد و این تکنولوژی را شیوه تفکری می‌دید که هویت ایرانیان و جامعه سستی را به سمت سبک زندگی «ماشینیسم» می‌برد. آل احمد، همانند بسیاری از مخالفان شاه، راه برون‌رفت از این امر را، راه هویتی دینی در قالب تجدید حیات شیعه می‌دانست. او شیعه را عنصری تفکیک‌ناپذیر از هویت ایرانی قلمداد می‌کرد و از این رو تجدید حیات اسلام شیعه را کارآمدترین «واکسن» در برابر بیماری واگیر غرب زدگی تشخیص می‌داد و روحانیان را باصلاحیت‌ترین «پزشکانی» تلقی می‌کرد که می‌توانند این واکسن نجات‌دهنده هویت را فراهم سازند:

هر جا روحانیت و روشنفکران زمان باهم و دوش به دوش هم یا در پی هم می‌روند در مبارزه اجتماعی بردی هست و پیشرفتی و قدمی به سوی تکامل و تحول؛ و هر جا که این دو از در معارضة باهم درآمده‌اند و پشت به هم کرده‌اند یا به‌تنهایی در مبارزه شرکت کرده‌اند از نظر اجتماعی باخت هست و پسرفت و قدمی به‌سوی قهقرا (آل احمد ۱۳۵۷، ج ۲: ۵۲).

شریعتی هم در تقابل با روشنفکران باستان‌گرا و گفتمان نژادی-زبانی پهلوی، می‌گوید:

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۵۷

آیا توده مردم (ایران) کنونی به مبارزه ابوذری ایمان پیدا می‌کنند و از جوانمردی و عدالت‌خواهی علی به خود می‌آیند و آگاهی می‌یابند یا از زال و زریر؟ زینب (ع) به آن‌ها می‌تواند درس آزادی و شهادت و مبارزه علیه ستم بدهد یا گردآفرید؟ من منکر ارزش اساطیر نیستم ولی می‌گویم وقتی شما روشنفکران به نفس اساطیر و افسانه‌های دوردست و موهوم و غالباً فراموش شده در بیداری ملی و خودآگاهی اجتماعی و احیای فرهنگی معتقدید، چگونه ارزش این واقعیت‌های تاریخی نزدیک و روشن و صریح و مورد اعتقاد مردم و شعله‌انگیز وجودشان و شورانگیز روحشان را منکرید و می‌کوشید تا آن را به دور ریزید؟ (شریعتی، ۱۳۶۷، ۹۹).

او هم مانند آل احمد بر پتانسیل بالقوه ارزش‌های شیعه بر هویت ایرانیان تأکید دارد:

تشیع ایران! آخ که این تاریخ‌دانان و آخوندان و استادان چقدر نمی‌فهمند! دلم پر از نفرت می‌شود. تشیع یعنی میعادگاه روح سامی و آریایی که از آغاز تاریخ این دو روی درروی هم جنگیده‌اند. این دو هر یک راهی در جهت دیگری پیموده‌اند... تشیع یعنی پایان یأس تلخ و درون‌نگری ذهنی همیشگی آریایی، یعنی پایان امیدهای فریبده‌ای سامی، پایان یقین‌های سرد آریایی. تشیع یعنی از یاد بردن گذشته‌ها، زوال آنچه تاریخ بر جان سامی نشانده، آنچه بر جان آریایی نشانده بود. ایرانی مسلمان (شیعه) نه آریایی است و نه اسلام سامی. تشیع یعنی نه دین، نه فلسفه، یعنی حکمت یعنی آفتاب. نه مسجد، نه صومعه، محراب، نه زرتشت، نه اسلام، مهر. نه موسی سامی، نه بودای آریایی، علی! تشیع یعنی نیروانای سامی، موعود آریایی. یعنی پی کردن مرکب بلند تاریخ و نشستن بر اسب سمند و تاختن به سوی طلوع، فرو رفتن در چشمه‌ی زرین خورشید (شریعتی، ۱۳۹۲، ۳۳۳).

این اندیشه‌ها را می‌توان تحت عنوان منطق ماشین دودی صورتبندی کرد «در منطق ماشین دودی که توسط مرحوم مطهری تولید شده و متعاقباً توسط سید جواد میری بازتولید و بازسازی شده است، ما شاهد غلبه نگاه مجتهدانه بر نگاه مقلدانه هستیم. بر اساس منطق ماشین دودی دیگر نمی‌توان مقلد محض نظرات اندیشمندان غربی بود و صرفاً توزیع‌کننده یا مصرف‌کننده نظرات غربی‌ها بود (روحانی، ۱۴۰۱، ۳۱).

به صورت دقیق‌تر در این مبارزهای هویتی، در مورد طبقات پایین شهر، روحانیان با درمیان‌آوردن نکته‌های تحریک‌آمیزی هویتی همچون گسیختگی پیوندهای سنتی خانواده، بی‌قیدی مذهبی گسترده در میان جوانان و بی‌احترامی آن‌ها نسبت به بزرگ‌ترهایشان، مال‌پرستی و مصرف‌گرایی، توانستند به تدریج افکار عمومی این طبقات را به سوی خویش بخوانند

(بروجردی، ۱۳۷۷، ۱۴۷). گروه‌ها و افراد مدرنی مثل مجاهدین، نهضت آزادی، علی شریعتی و غیره در طبقات بالا و گروه‌های مدرن شهری هویت اسلامی را گسترش دادند. نقطه مشترک همه این جریان‌های مخالف، در توجه به مبانی اسلامی به‌عنوان یک عقیده‌ی بنیادین، دگرگون ساز و وحدت‌بخش بود و بیش از هر زمان دیگری بر پیوند آن با سیاست و اجتماع تأکید داشتند و با تفسیری نو از آن، به‌عنوان یک گفتمان هویت‌ساز در جریانات مختلف حضور یافت (نظری و سازمند، ۱۳۸۷، ۹۶).

در کل در این دوران با توجه به مسئله‌سازی هویت، ما شاهد پیدایش گفتمان‌های هویت‌ساز گوناگون بودیم: پهلوی کوشید با ایجاد نهادها و سازمان‌های مختلف به دنبال انسان ایرانی باستان‌گرای مدرن بود؛ چپ‌ها به دنبال هویت بخشی انقلابی-اسلامی به طرفداران خود بودند تا هم تحت سیطره اسلام باشند و هم معانی مارکسیستی؛ روحانیون هم به دنبال انسان‌های مکتبی-اسلامی خود بودند؛ بومی‌گرایی به دنبال انسان ایرانی بود که در تضاد با صنعت‌گرایی و ماشینیسم به اصالت گذشته عرفانی و اسلامی خود برگردد؛ اما از میان همه این کشمکش‌ها بین گروه‌ها، روحانیون سنتی در رویداد بزرگ تاریخی انقلاب سال ۵۷ پیروز شدند و سعی در گسترش و القا مفاهیم هویتی خود در ایران کردند.

دست یافتن روحانیان به قدرت سیاسی در بهمن ۱۳۵۷ را می‌توان زائیده برتری‌های نسبی زیر دانست: استقلال مالی از دولت؛ شبکه‌های ارتباطی نیرومند؛ وجود واعظان و روضه‌خوانان زبردست؛ تعدد مراکز قانونی همایش مساجد، حوزه‌های علمیه، انجمن‌های اسلامی، بنیادهای خیریه؛ مناسبت‌های متعدد مذهبی؛ بهره‌مندی از شخصیت‌های تاریخی-اسطوره‌ای؛ شعارهای توده‌گرا، پشتیبانی مالی بازار؛ رهبری متمرکز با ساخت سلسله مراتبی؛ بهره‌وری از برنامه عمل سیاسی و کاربست کمکی که دولت برای مقابله با نیروهای چپ در کف روحانیان می‌نهاد (بروجردی، ۱۳۷۷، ۱۲۴).

۵. هویت‌سازی ایرانیان بعد از انقلاب

با پیروزی روحانیون، بسیاری از جریان‌های تأثیرگذار بر هویت ایرانیان مثل چپ‌ها کنار رفتند و روحانیون با گفتمان اسلامی-شیعی از نیروهای مؤثری بر هویت‌سازی ایرانیان در این دوره شدند. هرچقدر حکومت پهلوی با گفتمان ناسیونالیسم ایرانی و مفاهیم هویت ملی سعی در اتحاد و همبستگی ایرانیان را داشت، حکومت اسلامی در معنای شیعی آن یعنی بر طبق نظریه سیاسی تشیع به دنبال وحدت و یگانگی در هویت اسلامی و نفی و انکار انواع دیگر

جریان‌های هویت‌ساز در ایران بود. آن‌ها تلاش کردند فرد ایرانی مسلمانی تربیت کنند که مطیع و تابع اقتدار روحانیت باشند. آن‌ها که تا قبل از انقلاب ۵۷ از مناسبات و ساختارهای اجتماعی سعی در تأثیرگذاری بر هویت ایرانیان را داشتند، این بار با دست یافتن به ساختارهای دولتی با بهره‌گیری از ابزارهای قدرت و دستگاه‌های ایدئولوژیک خود سیاست‌ها و اقدامات مختلفی در جهت اسلامی کردن سرتاسری جامعه، تهذیب اخلاقی و فرهنگی، سامان دادن به شیوه زندگی عمومی و خصوصی برحسب ارزش‌های ایدئولوژیک خود و بسط «هویت اسلامی» در حوزه‌های مختلف فرهنگی و اجتماع پرداختند. گفتمان اسلامی-شیعی برعکس گفتمان پهلوی سعی کرد انسان ایرانی را به شیوه‌ای ضد لیبرالی بر اساس ارزش‌های سنت دینی شیعه تعریف و بازسازی کند. در این جهت دست به اقدامات هویتی مختلفی زدند: برقراری پوشش اجباری برای زنان، نظارت و کنترل بر مدارس و آموزشگاه‌ها، گزینش ایدئولوژیک کارگزاران و کارمندان عمومی، بازخوانی تاریخ برحسب علائق ایدئولوژیک خود، نفی و منع ایدئولوژی‌های و گرایش‌های فکری «غیر اسلامی» (بشیریه، ۱۳۸۳، ۱۲۶).

بنابراین روحانیون با نیروی معنوی جدید گفتمان اسلامی-شیعی، پس از پیروزی‌های فراوان، مدعی هویت و معانی ویژه برای ایرانیان شدند و حتی برای تحقق این امر مدعی رسالت مذهبی بودند. آنان برای تحقق این امر در حوزه هویت از استراتژی‌های مختلفی استفاده کردند. بر این بنیاد، در این قسمت مقاله در پی آن هستیم تا نوع سامانه قدرت گفتمان اسلامی-شیعی بر هویت ایرانیان را توضیح دهیم و به بیان ابزارها و استراتژی‌های این سامانه پردازیم. برای این منظور ما با توضیح سازوکارهای عناصر ناهماهنگی مانند گفتمان‌ها، نهادها، تصمیمات نظارتی، قوانین و اقدامات اداری به تشریح سامانه «اسلامی-شیعی» می‌پردازیم. این سامانه شامل استراتژی‌ها و تاکتیک‌های مثل کاربرد وسایل قهریه، اثرات ترغیبی کلامی، بسیج توده‌ای و کاربرد وسایل کم‌ویش پیچیده کنترل بود که موجب تقویت و حفظ اعمال سامانه اسلامی-شیعی بر جامعه و هویت ایرانیان شد.

از استراتژی‌های عمده سامانه اسلامی-شیعی، سیاست توده‌ای برای هدایت هویت ایرانیان از ابتدای انقلاب تا سال ۶۸ بود. بازاریان و کسبه و اصناف و بخش عمده توده‌های شهری و طبقات پایین از ایدئولوژی اسلام‌گرا روحانیون و بنیادگرایان مذهبی حمایت می‌کردند. آن‌ها به منظور تحکیم قدرت خود دست به بسیج توده‌ای در مقیاسی گسترده زدند و در نتیجه الگوی مشارکت توده‌ای در سال‌های اولیه انقلاب تا سال ۱۳۶۸ مستولی شد. نوع مبارزه قدرت و شیوه بسیج سیاسی و ماهیت سیاست‌های اجتماعی این دوران به استقرار حکومتی پوپولیست

انجامید که مهم‌ترین ویژگی آن مشارکت توده‌ای بسیج سیاسی، جمهوریت یا دموکراسی محدود، نظام ولایت فقیه یا فقیه سالاری و نوعی حکومت دینی بود. دولت موقت مرکب از سرآمدان و نخبگان انقلابی بود؛ اما نهادهای انقلابی که در طی انقلاب شکل گرفته بودند، به تدریج قدرت را از پایین تصرف می‌کردند. در همین سال‌ها، کمیته‌های انقلابی و شوراهای اسلامی که در ادارات، کارخانه‌ها و مراکز مختلف سازمان یافته بودند، بخش عمده قدرت واقعی را در دست گرفتند (بشیری، ۱۳۸۱، ۳۵).

ائتلاف جریان‌های مختلف علیه حاکمیت پیشین و استقرار نظامی جدید در واکنش به فرآیند فروپاشی همبستگی‌های سستی در عصر پهلوی، موجب پدیداری گفتمانی شد که سعی داشت امنیت از دست‌رفته دنیای سستی را با بسیج توده‌ای و عرضه ایدئولوژی فراگیر بازگرداند. این ائتلاف محصول فشارهای روحی ناشی از عصر مدرنیسم پهلوی و برخاسته از احساس ناامنی طبقاتی بود که از فرآیند نوسازی پهلوی به شیوه غربی ضربه خورده بودند. آن‌ها بعد از انقلاب سریع‌دل مشغول پالایش اخلاقی جامعه شدند؛ جامعه‌ای که روزی ارزش و هویت‌های غربی در آن ترویج می‌شد، انقلابیون با انتقاد از دستاوردهای تمدن غیردینی غرب، طرح پیشین نوسازی را آماج حمله‌های خود کردند و به تعبیر برخی صاحب‌نظران «سیاست اسلامی» را که مسئله‌ای اخلاقی بود، جایگزینی الگوهای نوسازی کردند (زهیری، ۱۳۸۰، ۸-۹). از این جهت عنصر هویتی اساسی بعد از انقلاب اسلامی، تغییر عناصر هویت غربی و باستانی پهلوی بود که این امر را با طرح ارزش‌های متعالی اسلامی و کارکرد ارجاعی بخشیدن به میراث فرهنگی اسلام در تشخیص و هویت‌یابی به پی‌بندی و استقرار گفتمان هویتی متمایزی مبادرت ورزیدند. بن‌مایه مهم این مسیر «بازگشت به خویشتن» بود که به مثابه نوعی واکنش فرهنگی برای بومی و محلی نمودن مؤلفه‌های هویتی ایرانیان بود (نظری و سازمند، ۱۳۸۷، ۱۶۰).

حکومت اسلامی با گفتمان مسلط سنت‌گرایی اسلامی یا اسلام‌گرایی سستی و با استراتژی سیاسی کردن کل جامعه و علائق اجتماعی، برای هدایت و سلطه هویت ایرانیان در عرصه نظر و ایدئولوژی هیچ محدودیتی برای خود نمی‌شناخت. بعلاوه اندیشه نظام جمهوری اسلامی بر چند اصل اساسی هویتی استوار بوده است. اصل اساسی تأکید بر سنت اسلامی به‌عنوان منشأ همه ارزش‌ها و هنجارهای مقبول است؛ حقوق و تکالیف و امتیازات اجتماعی تنها در چهارچوب سنتی پذیرفته می‌شوند که به وسیله فقها تعبیر و تفسیر می‌شود. هیچ چیز خارج از سنت اسلامی به این تعبیر اصالت و ارزش ذاتی ندارد. از این دیدگاه شیوه زندگی و اخلاقیات

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۶۱

اموری فردی یعنی وابسته به انتخاب و وجدان فرد محسوب نمی‌شوند بلکه از چشم‌انداز سنت اسلامی تعریف و تعیین می‌شوند (بشیریه، ۱۳۸۱، ۴۹-۵۱).

البته در ادامه فرآیند حکومت اسلامی، موضوعاتی همچون میزان نقش دولت در اقتصاد و فرهنگ، بحث مالکیت، بحث حد و حدود آزادی‌های اجتماعی، سیاست خارجی و مسائلی دیگر از جمله مباحثی بود که موجب کشمکش‌های بین نیروهای اسلامی-شیعی شد. بعد از پایان جنگ ایران و عراق این اختلافات تشدید شد؛ از یکسو شرایط بازسازی بعد از جنگ زمینه طرح نگرش‌های جدید را از سوی جریان‌ات اسلام‌گرا در مورد لزوم بازنگری در برخی شعارها و جهت‌گیری‌ها در شرایط سیاسی اقتصادی جدید کشور را فراهم آورد و از سوی دیگر با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و شکست کمونیسم و غلبه لیبرالیسم در فضای گفتمانی جهانی برخی جریان‌ات اسلامی تحت تأثیر این فضای فکری به دفاع از نوعی لیبرالیسم اسلامی پرداختند. مجموعه این جریان‌ات در اواخر دهه دوم و در دهه سوم انقلاب انسجام سیاسی جدید پیدا کردند و به شکل کامل تحت دو جریان فکری که آن‌ها را اصول‌گرا و اصلاح‌طلب می‌خواندند، به نقش‌آفرینی پرداختند (فوزی، ۱۳۹۰، ۱۹۸). این دو جریان در عرصه هویتی هم اختلاف نگرش داشتند که با آغاز عصر سازندگی و گرایش به نوسازی، شرایطی پدید آمد که تعریف جدیدی از هویت ایرانیان پدیدار شد. در این تعریف، هویت ایرانیان را آمیزه‌ای از ملیت ایرانی و اعتقادات مذهبی می‌دانستند. تأسیس فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی در سال ۱۳۶۹ و برگزاری کنگره فردوسی در همین سال، شاخص رویکرد التقاطی به عناصر ایرانی و اسلامی بود. برای نمونه، در سخنرانی رئیس‌جمهور وقت (هاشمی رفسنجانی) در شیراز، بر بزرگداشت کوروش به‌عنوان «ذوالقرنین» تأکید می‌شود و در ستایش ایران قبل از اسلام می‌گوید: «وقتی سیاحان بزرگ دنیا به تخت جمشید می‌رسند درمقابل عظمت تمدن گذشته ایران خضوع می‌کنند و کسی نیست اینجا بیاید و ذوقش تحریک نشود و قطعه‌ای در ستایش گذشته ایران ننویسد» (زهیری، ۱۳۸۰، ۱۳).

روشنفکران دینی این دوران هم که هسته مرکزی این نیروی سیاسی را تشکیل می‌دادند، از آب‌شخور مکاتب فکری غرب و بعضاً ترکیب آن‌ها با اسلام سیراب می‌شدند. سنت‌های مختلف مارکسیسم نو، آگزیستانسیالیسم، هرمنوتیک، پست مدرنیسم و لیبرالیسم بر این نسل از روشنفکران مؤثر بوده است. تعبیر و تفسیر مجدد و نواندیشانه سنت دینی یکی از ویژگی‌های مشترک نسل جدید روشنفکران است. از این رو اصلاح دینی یکی از علائق فکری آن‌ها را تشکیل می‌دهد. نقد سنت، قدرت و حکومت و ویژگی اصلی این نسل است و از این رو

روشنفکران اصلاح طلب جایگاه و کارکرد خاصی در درون حکومت اسلامی پیدا کردند. نفس ظهور آن‌ها حکایت از ضعف حکومت اسلامی در تسخیر فرهنگی جامعه و نهادهای علمی و دانشگاهی و دانشجویی دارد (بشیریه، ۱۳۸۱، ۱۳۸)؛ اما گروه‌های سیاسی رقیب به‌مرورزمان به آن‌ها زیاد مجال ندادند و با مطرح کردند گزاره‌های مانند تهاجم فرهنگی و یا حتی بعدها شیخون فرهنگی، واکنشی آشکار به این جریان هویتی نشان دادند (سلطانی، ۱۳۹۲، ۱۷۸). آنان مدیریت فرهنگی دولت را به‌عنوان مدیریتی انفعالی با عدم برنامه‌ریزی جدی برای مقابله با تهاجم فرهنگی دشمنان و حساسیت نداشتن برای محافظت از ارزش‌های دینی در جامعه نقد می‌کردند و دولت را به دلیل ضعف در اتخاذ سیاست‌های مناسب و برخورد منفعلانه حاشیه‌ای و ابزاری بافرهنگ و فقدان نظریه منسجم فرهنگی برای تحقق ارزش‌های انقلاب در شرایط جدید مورد سرزنش قرار می‌دادند (فوزی، ۱۳۹۹، ۱۴۷). از جهتی هم با زندانی کردن نویسندگان، محاکمه مطبوعات و توقیف روزنامه‌ها و نشریات، نشان از عزمی جدی جریان سنت‌گرا برای برخورد با جریان اصلاحات داشت؛ بنابراین در کل هرچند در این فرآیند، سعی شد از درون خود حکومت با گفتمان سازندگی و اصلاح طلبی، این جریان هویت‌سازی سنت‌گرایی تعدیل شود ولی همچنان گفتمان اسلامی-شیعی به‌عنوان گفتمان مسلط به کار خود در تمام ارکان حکومت تا امروز ادامه داده است.

۶. مقاومت در برابر سامانه هویت اسلامی-شیعی

در این دوره هم مانند هویت‌سازی دوره پهلوی، مقاومت‌های شکل گرفت و در رابطه قدرت به تولید کردارهای گفتمانی و غیر گفتمانی خودش پرداخت تا در برابر استراتژی‌های قدرت اسلامی-شیعی، رفتار بدیل خود را تولید کند و جامعه را به سمت دسته‌ها و گروه‌بندی‌های جدید برد. از میان طیف‌های مختلف مقاومت در این دوره از یک‌جهت ما شاهد به‌صدا درآمدن هویت‌های محلی، قومی، طبقاتی، سنی، جنسی، فرهنگی، زبانی، مذهبی و فرقه‌ای هستیم و از جهت دیگر گفتمان سیاسی رقیب اسلامی-شیعی، یعنی گفتمان پهلوی به علت عدم کارآمدی اقتصادی، سیاسی و فرهنگی حکومت در میان قشرهای مختلف مردم، مورد استقبال مجدد ایرانیان قرار گرفته است. این امر را ما می‌توانیم در شعارهای مردم در شورش‌های نظیر آبان ۹۸ شاهد باشیم. این شعارها نشان می‌دهد نه تنها مسئله‌سازی هویت در میان ایرانیان همچنان ادامه داشته است بلکه در جلد مجموعه‌ی رویه‌های گفتمانی و غیر گفتمانی در دوره حال حاضر، هر روایت سعی دارد روایت خود از هویت ایرانیان را وارد بازی درست و نادرست کند و آن

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۶۳

را به شکل یک هویت یا هدف برای اندیشه شکل دهد: خواه به شکل هویت رسمی اسلام شیعی، خواه به شکل دانش‌های مختلف هویت ایرانیان مثل ازلی‌گرایانه، جامعه‌شناسی تاریخی و پست‌مدرن و خواه به‌عنوان ابزاری برای مبارزه و مقاومت در برابر هویت رسمی حکومت. بر این اساس در ادامه به چند عرصه مقاومت در برابر اسلام فقهاتی اشاره می‌کنیم که در این روابط قدرت، ما شاهد رودرویی دودسته قدرت هستیم: اسلام فقهاتی که با ابزارهای خود خواهان حفظ و گسترش مکانیسم قدرت موجود است و کسانی که با اشکال گوناگون مقاومت و کوشش برای گریز از این روابط موجود تلاش می‌کنند.

جریان اسلامی-شیعی که از اول انقلاب، وظیفه عمده خود را حذف همه مظاهر سبک زندگی طاغوتی و غربی و پاک‌سازی جامعه ایرانی از مفسد و پلیدی‌های مدرنیته پهلوی دانست و احیای ارزش‌های اسلامی را در دستور کار خود قرارداد؛ اما مردم به‌مرور زمان از هویت متحدالشکل و موردپسند جریان اسلامی-شیعی فاصله گرفتند. جریان فوق در تقابل با القا «تهاجم فرهنگی غرب» نسبت به تحولات هویتی جدید و مبارزه با این تهاجم در قالب برنامه‌های اسلامی‌سازی، پرداخت:

هرچند جمهوری اسلامی، مقاومت مردم ایران را در قالب رفتار بی‌معنا، منفعلانه، کورکورانه، منحرفانه، دستکاری‌شده، لذت‌گرایانه و مصرف‌گرایانه تعبیر می‌کند ولی این رفتار را می‌توان به‌عنوان رابطه‌ای آگاهانه، خلاقانه، مستقلانه، گزینش‌گرایانه، معنی‌دار و نمادین تعبیر کرد. در یک توصیف مبسوط باید گفت حکومت، مردمی که هویت مستقل از هویت رسمی را انتخاب کرده‌اند، اغفال‌شدگان و قربانیان تهاجم فرهنگی غرب محسوب می‌شوند؛ یعنی کسانی که کورکورانه و مقلدانه محصولات فرهنگی غرب را مصرف می‌کنند و دنباله‌رو مدهای غربی هستند که فریفته امپریالیسم فرهنگی، شیفته مصرف‌گرایی، ستون پنجم دشمن و یا سواران در اسب تروا تلقی می‌شوند. وجود واژه‌هایی مثل سوسول، ژینگول، ژینگوله، منحرف و غیره نشان‌دهنده عدم‌تأیید سبک زندگی فوق‌الذکر از سوی نمایندگان هویت مسلط است؛ اما در تضاد با این تفسیر باید گفت مخالفان و یا معترضان به سیاست‌های هویتی حاکم، وجود این سبک‌های زندگی نشانه مقاومت نمادین و یا غیرمستقیم در برابر فرهنگ مسلط محسوب می‌شود؛ بنابراین هویت‌یابی جدید ایرانیان در قالب خرده‌فرهنگ‌های جوانی همچون پانک، رپ و هوی‌متال، به مقاومت آگاهانه نمادین علیه این نظام تعبیر شد. وجود بازار سیاه فرهنگی برای انواع محصولات ممنوعه و وجود برخی فعالیت‌های خرده‌فرهنگی زیرزمینی همگی دال بر مقاومت‌های گوناگون است (شهبایی، ۱۳۸۶، ۴۵).

یکی از شاخص‌های مقاومت در سالیان اخیر، تغییر در مدیریت بدن و استانداردهای زیبایی به ویژه در زنان ایرانی است. آمارهای موجود در داخل و خارج کشور همگی نشان می‌دهد که ایران در ردیف پرمصرف‌ترین کشورها در زمینه کالاهای آرایشی و بهداشتی است. هرچه با تحول فرهنگی در جامعه ایرانی حضور اجتماعی زن بیشتر می‌شود و شاید بیش از پیش به عنوان یک نیاز خود را نشان می‌دهد، ابراز هویت ظاهری نیز ابعاد نوینی به خود می‌گیرد. زنان و دخترانی که تا پیش از این ارزش آن‌ها به ندیدن آفتاب و در خانه ماندن بود، امروز دقیقاً برعکس، با حضور و فعالیت در بیرون از خانه کار تحصیل و مشارکت در عرصه‌های گوناگون ارزش‌گذاری می‌شوند. ملازم با این تحول مهم فرهنگی و اجتماعی، زنان و دختران امروز در صحنه‌های گوناگون، اجتماعی با ظاهر خود نیز - علاوه بر توانمندی و دانش - حجاب در ایران عرصه را برای ابراز هویت ظاهری بر آن‌ها تنگ می‌کند. در نتیجه دایره صورت تقریباً از معدود فضاهایی است که برای این نوع ابراز هویت در اختیار زن قرار دارد (پورگتسابی، ۱۳۹۵، ۱۳۰).

بازگشت مجدد باستان‌گرایی و پهلوی‌گرایی در بین ایرانیان از مقاومت‌های عمده هویتی در برابر اسلام فقهاتی است. جریان فوق با رویکرد تاریخی می‌کوشد با تأکید بر میراث ایران‌شهری باستان، حضور و نفوذ اعراب مسلمان را موردنقد قرار دهند. باستان‌گرایی به مثابه یک تهدید برای گفتمان هویتی اسلام فقهاتی ریشه در تحولات تاریخ معاصر ایران دارد. این مؤلفه در پی احیای سنت‌ها و گذشته و آداب و رسوم بوده و در این راه تلاش دارد که هرچه بیشتر ایران امروز را در قالب خود ولی بر پایه عقاید کهن باستانی پی‌ریزی نماید. نشانه‌های باستان‌گرایی و پهلوی‌گرایی در بین ایرانیان را می‌توان در نیک یاد کردن دوران پهلوی، نام‌گذاری فرزندان ایرانی و برگزاری مجالس برای پاسداشت گذشته باستانی ایران می‌توان دید. این نشانه‌ها همگی نوعی فاصله‌گیری از گفتمان اسلامی است (نادری و عارفی گوروان، ۱۳۹۶، ۳۵).

جهانی‌شدن و امکان بروز هویت‌های جدید، از مقاومت‌های اصلی در برابر گفتمان اسلامی-شیعی است. به عبارت دیگر گسترش ارتباطات فراملی به واسطه جهانی‌شدن نه تنها باعث رسیدن خبرهای وقایع مناطق مختلف جهان به افراد و گروه‌های دیگر می‌شود و آگاهی نسبت به مشکلات مکان‌های دیگر پیوند متقابل در سراسر کره خاکی را افزایش می‌دهد بلکه همکاری مشترک بین بخش‌های محلی یک جنبش هویتی را تسهیل می‌کند و پیوندهای فراملی درون آن را محکم می‌سازد. این بیداری هویتی باعث شکل‌گیری جنبش‌های مقاومت هویتی در بین گروه‌های هویتی به حاشیه رانده شده است (فکوهی، ۱۳۸۹، ۲۹۱). از این جهت جهانی‌شدن

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۶۵

امکان بروز و عرضه عناصر فرهنگی فرو ملی (محلی) و فراملی را پدید آورده و دولت ملی را با چالش‌ها و فرصت‌های تازه‌ای روبرو نموده است. این موضوع در مورد کشور ایران که از فرهنگ‌های محلی مختلفی تشکیل شده است، بسیار فراوان است. اکنون به واسطه گسترش ارتباطات و امکانات رسانه‌ای این فرصت برای فرهنگ‌های محلی پدید آمده است تا خود را به شکلی مناسب ارائه نموده و بر وجوه متفاوت و متمایز خود با فرهنگ ملی پافشاری نمایند. تأکید نخبگان و حتی عامه مردمی که به این فرهنگ‌ها تعلق دارند بر این تفاوت‌های فرهنگی (مانند زبان، قومیت، موسیقی، آداب و سنن و ...)، هویت‌های محلی را در ایران خصوصاً در سال‌های اخیر، بسیار برجسته نموده است. این امر برای هویت ملی چالش‌های اساسی به همراه داشته است به خصوص آنجا که این فرهنگ‌ها با فرهنگ‌های خارج از قلمرو ایران احساس نزدیکی و اشتراک نموده‌اند. برجسته شدن مؤلفه‌های هویت محلی، زبان، قومی، سرزمین مشخص قومی، محرومیت‌ها و یوتوپیا‌های مشترک قومی و هویت جهانی تضعیف ارزش‌های ایرانی اسلامی شیوع امر اروتیک، رواج ارزش‌های مصرف‌گرایانه است که منجر به تضعیف مؤلفه‌های هویت ملی ایرانی همچون زبان فارسی، احساس تعلق سرزمینی احساس ارزش‌های ایرانی و اسلامی می‌شود. به بیانی دیگر، در وضعیت فعلی نوعی دسترسی به گفتمان‌های غیرملی، محلی و جهانی و هم‌ذات‌پنداری هویتی با آن‌ها پدید آمده است که یکی از پیامدهای آن چیزی جز بحران هویت ملی نخواهد بود (صالحی امیری و عظیمی دولت‌آبادی، ۱۳۸۷، ۹۰). از ابعاد دیگر مقاومت در عرصه جهانی شدن به ماهیت جمهوری اسلامی برمی‌گردد که از ابتدای انقلاب اسلامی به علت ماهیت ضد مدرنیستی آن و برخورد با تمدن غرب، وارد چالش هویتی شد که با وارد شدن به عصر جهانی شدن این چالش تشدید شد. سبک زندگی غربی با شاخص‌های چون فردگرایی، لذت‌طلبی، دنیا‌گرایی و رضایت‌مندی در قالب رفتارهایی چون استفاده از اتومبیل شخصی، آرایش در خیابان‌ها و مکان‌های عمومی روبه گسترش است (نادری و عارفی گوروان، ۱۳۹۶، ۴۱).

۷. نتیجه‌گیری

نتایج این تحقیق با فرضیه مطرح شده در مقاله ارتباط نزدیکی دارد. از این جهت از دوره‌ی که ملکم خان و آخوندزاده مسیر نظریه‌پردازی درباره پیشرفت و توسعه را به سمت هویت بردند، مجموعه‌ی رویه‌های گفتمانی یا غیر گفتمانی بعد از آن‌ها شکل گرفت که چگونگی هویت ایرانیان را وارد بازی درست و نادرست کرد و آن را در شکل یک هدف برای اندیشه و

سیاست ورزی قرارداد. در هر دوره تاریخی گروه‌ها و جریان‌های مختلف سعی در اعمال قدرت از طریق نهادها، ابزارها، تکنیک‌ها، تاکتیک‌ها، گفتمان‌های مختلف داشتند. در ضمن در این فرایند، اندیشه‌ها و نهادهای مختلفی حول هویت ایرانیان تولید شد. این مسئله شدن به اشکال مختلف رخ داد: خواه به شکل سیاست ورزی باستان‌گرایی پهلوی، خواه به شکل سیاست ورزی اسلامی-شیعی، خواه به شکل اندیشه‌ی اسلامی برای مبارزه با حکومت شاه، خواه به شکل بازگشت به باستان‌گرایی برای مبارزه با حکومت جمهوری اسلامی.

انگار ما به این سامانه هویتی تن دادیم و تا به امروز نیز از آن تبعیت می‌کنیم. هویت‌یابی و هویت‌سازی شاهانه، اسلامی، مارکسیستی، باستان‌گرایانه و غیره بر رفتارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ما ایرانیان به صورت‌های صامت، انقلابی، نظری خودنمایی کرده است. از آن تاریخ تا به امروز در ابتدا هرچند رک‌گویی دربار چگونگی هویت ایرانیان متداول نبود ولی امروزه چندان این امر مخفی نیست؛ به صدا درآمدن هویت بدون توداری افراطی و چیزها بدون پرده‌پوشی بیش‌ازحد به کار می‌روند؛ حتی هرچند برخلاف اراده حاکم باشد و آن را در تظاهرات خیابانی فریاد می‌زنند. این تحقیق برای رهایی از این سامانه‌های هویتی و بازگشت به اصول اولیه مشروطه‌خواهی ایرانیان، پیشنهادهای زیر را ارائه می‌کند:

- پیش از اینکه درگیر در دور باطل هویت پیشااسلام‌گرایی یا پسااسلام‌گرایی شویم و یا این‌که پرچم آریایی بیفزاییم یا طرفدار میراث شیعی هویت ایرانی باشیم، باید اصرار بر حاکمیت قانون، محدود کردن قدرت حاکمان و ارزش‌های آزادی و برابری کنیم.

- از وقتی چگونگی هویت ایرانیان مسئله شد و بعدها توسط حکومت‌های مختلف به عنوان ایدئولوژی رسمی و اساسی انتخاب شد و حتی مقاومت‌های هویتی علیه آن ایدئولوژی‌ها رخ داد، ما کمتر درباره چگونگی زندگی مسالمت‌آمیز هویت‌های مختلف ایرانیان بحث کردیم. همان‌طور که در متن مقاله مشاهده شد با توجه به تنوع هویتی زبانی، قومی، نژادی و... ایرانیان، روایت‌های گوناگون از گذشته آن وجود دارد، برای تقویت اتحاد بین این هویت‌های مختلف، در عین حفظ این تکثر و تنوع باید توجه خود را به اشکال سیاسی و مدنی هویتی ببریم. به عبارت دیگر به جای آنکه زیستن در ایران را ملزم به هویت خاص زبانی، دینی یا قومیتی کنیم، باید تفکر خود را به زیستن در ایرانی که به همه ایرانیان تعلق دارد، ببریم. در عین آنکه روایت ذات‌باورانه و یکپارچه از هویت را باید کنار بگذاریم باید این نکته را برای همه ایرانیان روشن بسازیم که کسانی که در سرزمین ایران زندگی می‌کنند، سرنوشتی یکسان دارند و منافع و خواست‌هایشان تنها در

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۶۷

یک همزیستی مسالمت آمیز با اهدافی مثل حاکمیت قانون و محدود کردن حاکمان امکان‌پذیر است.

کتاب‌نامه

- آخوندزاده، میرزا فتحعلی (۱۳۵۷). *الفبای جدید و مکتوبات*. تبریز: انتشارات مهر
- آل احمد، جلال (۱۳۵۷). *در خدمت و خیانت روشنفکران*. تهران: انتشارات خوارزمی
- اکبری، محمدرضا (۱۳۹۱). *پروژه ملت‌سازی عصر پهلوی اول*. فصلنامه *تاریخ ایران*، ش ۵
- انتخابی، نادر (۱۳۷۱). *ناسیونالیسم و تجدد در فرهنگ سیاسی بعد از مشروطیت*. فصلنامه *نگاه نو*. ش ۴
- بروجردی، مهرداد (۱۳۷۷). *روشنفکران ایرانی و غرب*. ترجمه جمشید شیرازی. تهران: فرزانه روز
- بشیریه، حسین (۱۳۷۹). *در میشل فوکو: فراسوی ساختگرایی و هرمنوتیک*. ترجمه ی حسین بشیریه. تهران: نشر نی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۱). *دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران دوره جمهوری اسلامی ایران*. تهران: انتشارات نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۳). *در ایران: هویت، ملیت، قومیت به کوشش حمید احمدی*. تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی
- پورگتایی، کرم حبیب (۱۳۹۵). *تحولات سبک زندگی در ایران، فصلنامه فرهنگ مردم ایران*، شماره ۴۴، صص ۱۱۷-۱۴۵.
- خستو، رحیم (۱۳۸۸). *نسل دوم روشنفکران ایرانی*. فصلنامه *تخصصی علوم سیاسی*. ش ۸
- دریغوس، هیوبرت؛ رابینو، پل (۱۳۷۹). *میشل فوکو: فراسوی ساختگرایی و هرمنوتیک*. ترجمه حسین بشیریه. تهران: نشر نی.
- دلاوری، ابوالفضل؛ قاسمی میمندی، الهام (۱۳۹۸). *منازعه سیاسی، سیاست فرهنگی و فرهنگ عامه در ایران پس از انقلاب (با تمرکز بر سیاست موسیقی)*. *پژوهشنامه علوم سیاسی*، دوره: ۱۵، شماره: ۱ (۵۷)، صص ۱۱۱-۱۴۶.
- روحانی، حسین (۱۴۰۱). *آسیب شناسی گفتمان معرفت شناسانه روشنفکری دینی، فصلنامه جامعه‌پژوهی فرهنگی*، دوره ۱۳، شماره ۲، شماره پیاپی ۴۴، صص ۲۹-۴۸.
- زهیری علیرضا (۱۳۸۰). *انقلاب اسلامی و هویت ملی، فصلنامه علوم سیاسی*، دوره: ۴، شماره: ۱۶، صص: ۱۰۵-۱۲۴.
- سلطانی، علی اصغر (۱۳۹۲). *قدرت، گفتمان و زبان*. تهران: انتشارات نی.
- شریعتی، علی (۱۳۶۷). *مجموعه آثار، جلد ۵: ما و اقبال مصلح قرن اخیر*. تهران: الهام.

۱۶۸ جامعه‌پژوهی فرهنگی، سال ۱۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

- شریعتی، علی (۱۳۹۲). مجموعه آثار، جلد ۲۷: *بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی*. تهران: بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی.
- شهبابی، محمود (۱۳۸۶). سبک‌های زندگی جهان و طنانه در میان جوانان ایرانی و دلالت‌های سیاسی آن، *پژوهشنامه سبک زندگی*، ش ۱۱، صص ۳۴-۵۰.
- صالحی امیری، سید رضا؛ عظیمی دولت‌آبادی (۱۳۸۷). جهانی‌شدن و سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی، *پژوهشنامه متین*، شماره ۴۱، صص ۶۰-۹۴.
- ضیاء ابراهیمی، رضا (۱۳۹۸). *پیدایش ناسیونالیسم ایرانی*. ترجمه حسن افشار. تهران: انتشارات کویر
- طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۹۷). *مسالك المحسنين*. تهران: امید فردا
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۹). *همسازی و تعارض در هویت و قومیت*، تهران: نشر گل آذین.
- فوزی، یحیی (۱۳۹۰). ابعاد، روند و عوامل مؤثر بر تحولات سیاسی در ایران بعد از انقلاب اسلامی، *فصلنامه سیاست*، دوره ۴۱، شماره ۴، صص ۱۹۳-۲۰۴.
- فوزی، یحیی (۱۳۹۹). *تحولات سیاسی-اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷-۱۳۹۶)*، تهران: انتشارات سمت.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹). *باید از جامعه دفاع کرد*، ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: نشر اختران.
- فوکو، میشل (۱۳۸۳). *اراده به دانستن*. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نشر نی
- فوکو، میشل (۱۳۹۲). *دیرینه‌شناسی دانش*. ترجمه‌ی نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نشر نی
- فوکو، میشل (۱۳۹۵). *سیاست و خرد*. ترجمه‌ی محمدرضا اخلاقی منش. تهران: انتشارات مصدق فولادوند، عزت‌الله (۱۳۷۷). *خرد در سیاست*، تهران: انتشارات طرح نو
- کرمانی، آقاخان (۱۳۷۰). *سه مکتوب*. تهران: انتشارات مرد امروز
- کرونین، استفانی (۱۳۸۳). *رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین*. ترجمه مرتضی ثاقب فر. تهران: انتشارات جامی
- کدی، نیکی آر (۱۳۸۳). *نتایج انقلاب ایران*، ترجمه‌ی مهدی حقیقت‌خواه، تهران: انتشارات ققنوس.
- مشایخی، عادل (۱۳۹۵). *تبارشناسی خاکستری است*، تهران: انتشارات ناهید.
- میرسپاسی، علی (۱۳۸۶). *روشنفکران ایران*. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر توسعه
- نادری، مهدی؛ عارفی گوروان، اسماعیل (۱۳۹۶)، چالش‌های هویتی گفتمان اسلام سیاسی در ایران معاصر، *فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی*، دوره ۱۴، شماره ۴۸، صص ۲۷-۴۸.
- نظری، علی اشرف (۱۳۸۶). *ناسیونالیسم ایرانی و هویت ایرانی*. *فصلنامه پژوهش حقوق و سیاست*: سال نهم، ش ۲۲.
- نظری، علی اشرف و بهاره سازمند (۱۳۸۷). *گفتمان هویت و انقلاب اسلامی ایران*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.